

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MƏHƏMMƏD HÜSEYN TƏBRİZİNİN “BÜRHANİ-QATE”
LÜĞƏTİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR**

İxtisas: 5711.01 – İran dilləri

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Aynurə Aydın qızı Əliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Farsdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

akademik

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Anar Ramiz oğlu Kərimov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Günay Vilayət qızı Verdiyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şərqiyyə Nüsrət qızı Hübətova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında qeydiyyat nömrəsi BFD 1.06/2 olan Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru,
professor

Sayalı Allahverdi qızı Sadıqova

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru

Şəfəq Ənvər qızı Əlibəyli

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dilçilik elminin ən qədim və mühüm sahələrindən biri olan leksikoqrafiya ayrı-ayrı xalqların dil, ədəbiyyat və mədəniyyətinin inkişafının yetkin mərhələsində təşəkkül tapmışdır. Hər bir dilin leksikoqrafiyasının inkişafı həmin dildə yaranan ədəbi və tarixi, fəlsəfi və elmi əsərlərin zənginliyi ilə bağlıdır ki, bu baxımdan yazılı ədəbiyyat nümunələri xüsusi yer tutur.

Müsəlman Şərqi xalqlarının elmi və bədii irsi, əsasən ərəb, fars və türk dillərində yaranmışdır. İslam dünyasında ərəb dili Quran, elm və maarif dili kimi uzun əsrlər boyu aparıcı mövqeyə malik olmuş, bununla yanaşı, fars və türk dillərində də müxtəlif sahələrə aid əsərlər yazılmışdır. Filologiya, ədəbi tənqid və poetika elminə aid əsərlər müsəlman Şərqiində ilk dəfə ərəb dilində yarandığı kimi, dilçilik və leksikoqrafiya sahələri də öncə ərəblərdə ortaya çıxmış, sonra bu ənənə farslara və türklərə də keçmişdir. Ərəblərdə ilkin leksikoqrafiya nümunələri Quran və poeziya ilə bağlı yaranmış və lüğətlərin tərtibi, əsasən, fonetik prinsip və söz kökləri üzrə aparılmışdır.

Ərəb leksikoqrafiyasından qaynaqlanan və başlanğıc tarixi IX-XI əsrlərə gedib çıxan fars lüğətçiliyi özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Qədim yazı mədəniyyəti olmuş İranda Avesta və mixi əlifbası ilə yanaşı, pəhləvi əlifbasından istifadə edilmiş, hətta pəhləvi dilində sadə lüğət nümunəsi də yaranmışdır.

İslamın qəbulundan sonra zəngin fars poeziya nümunələri və başqa sahələr üzrə çoxsaylı əsərlər leksikoqrafiyanın inkişafı üçün müsbət zəmin yaratmış və fars dilçiliyinin bu sahəsi böyük inkişaf və təkamül yolu keçmişdir.

Fars dili və bu dildə yazılan çoxsaylı əsərlər, xüsusilə ədəbiyyat və poeziya nümunələri İranın hüdudlarından kənarında – Kiçik Asiyadan tutmuş Hindistanadək geniş coğrafi məkanda yayılmışdır. Bu baxımdan Hindistan xüsusi olaraq seçilir ki, bu da səbəbsiz deyil. Belə ki, orta əsrlərdə Hindistanın bir sıra bölgələrində İran sülalələri hakimiyyət qurmuş, bunun da nəticəsində fars dili və ədəbiyyatı ilə yanaşı, lüğətçilik də geniş inkişaf etmişdir. Bu bölgədə

yanarmış hind ədəbi üslubu ilə yanaşı, hind lüğətçiliyinin də böyük önəmi vardır. Təsadüfi deyil ki, XIII əsrdən başlayaraq XIX əsrin sonlarına qədər fars leksikoqrafiyasının əsas inkişaf mərkəzi məhz Hindistan sayılır. Fars lüğətçiliyinə zənginlik gətirən bu dövr mərhələli şəkildə inkişaf edərək fars leksikoqrafiyası tarixində özünəməxsus səhifə açmışdır. Fars leksikoqrafiyası tarixində xüsusi yeri və çəkisi olan “Bürhani-qate” (“Tutarlı sübut”) lüğəti də görkəmli Azərbaycan alimi “Bürhan” təxəllüslü Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizi tərəfindən 1062/1652-ci ildə Hindistanda qələmə alınmışdır. XVII əsr fars leksikoqrafiyasında ilk dəfə olaraq əlifba üsulu ilə lüğət tərtibi ənənəsinin başlanğıcını qoymuş bu sanballı klassik lüğət həcminə görə də əvvəlki lüğətlərdən fərqlənir. “Bürhani-qate” lüğətinin bu üstün keyfiyyətləri onun Hindistan və İranda hüdudlarından kənar da məşhurlaşmasına səbəb olmuşdur. Bu lüğətin görkəmli İran alimi Məhəmməd Müin tərəfindən İranda dəfələrlə nəşr olunması lüğətin müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini itirmədiyini sübut edir.

“Bürhani-qate” yalnız İranda deyil, başqa ölkələrdə də sanballı elmi qaynaq kimi böyük şöhrət qazanmış və XVIII əsrdə Osmanlı Türkiyəsində görkəmli alim, tərcüməçi Asim Əfəndi tərəfindən türkcəyə çevrilmişdir.

Söz ehtiyatı və məzmun etibarilə çox zəngin olan “Bürhani-qate” lüğəti, eyni zamanda, onomastik vahidlərin geniş yer aldığı dəyərli bir söz xəzinəsidir. Müəyyən ictimai-tarixi və mədəni inkişafın məhsulu olan, aid olduğu xalqın həyatının müxtəlif yönlərini əks etdirən xüsusi adların araşdırılması dilçiliyin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu baxımdan çox sayda onomastik vahidləri ehtiva edən “Bürhani-qate” lüğətinin tədqiqi mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Mövzunun işlənməsinin fars dilçiliyi ilə yanaşı, Azərbaycan dilçiliyi üçün də mühüm dəyəri vardır. Belə ki, əsərdə türkmənşəli onomastik vahidlər də tədqiq olunmuşdur. Lüğətin Azərbaycan müəllifinin qələmindən çıxması da mövzunun aktuallığını artırır. Bütövlükdə onomastik vahidlərin araşdırılması baxımından “Bürhani-qate”nin zəngin söz ehtiyatı onun fars və Azərbaycan dilçiliyinin leksikoqrafiya və onomastika kimi mühüm sahələrini əhatə edən tədqiqat işinin aparılması üçün münbit zəmin

yaradır.

Qədim tarixə və zəngin irsə malik fars lüğətçiliyi tədqiqat obyektini kimi bir çox alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Yuri Rubinçik, Lazar Peysikov, Salamon Bayevski, Vladimir Axvlediani, Məhəmməd Müin, Mənzərə Məmmədova kimi dilçi alimlərin bu sahədə apardıqları tədqiqat işlərinin fars leksikoqrafiyasının öyrənilməsində xüsusi yeri vardır.

Onomastika üzrə tədqiqatlar Azərbaycan və fars dilçiliyində eyni səviyyədə aparılmamışdır. Belə ki, Azərbaycanın bir çox dilçi alimləri bu sahədə tədqiqatlar aparmış, dəyərli əsərlər qələmə almışlar. Bu baxımdan görkəmli dilçi alim A. Qurbanovun əməyi təqdirəlayiqdir. Eyni zamanda Mədəd Çobanov, Ağamusa Axundov, Musa Adilov, Aydın Paşayev, Qara Məşədiyev, Əbülfəz Quliyev kimi bir çox tanınmış Azərbaycan alimlərinin elmi nailiyyətləri bu sahənin inkişaf etməsinə təkan vermişdir. Azərbaycan dilçiliyindən fərqli olaraq, İran dilçiliyində isə onomastika ilə bağlı akademik araşdırmalara çox da geniş yer verilməmişdir. İran tədqiqatçlarına aid bir sıra kiçik həcmli araşdırmalara nəzər saldıqda İranda onomastika elminin vəziyyəti haqqında müəyyən təəssürat yaranır. Türk adları ilə bağlı tədqiqat işi aparmış Fərhad Cəvadi Abdullah kitabına yazdığı geniş müqəddimədə Abbasqulu ağa Bakıxanov və Cəfər Cabbarlı kimi görkəmli Azərbaycan ədiblərinin, eləcə də Azərbaycanın tanınmış dilçi alimlərinin elmi araşdırmalarını önə çəkərək, Azərbaycan dilində bu sahənin yüksək inkişaf mərhələsini diqqətə çatdırmışdır. Son illər İran dilçiliyində doktor Firuz Refahi Ələmdarinin İran toponimləri və hidronimləri ilə bağlı apardığı tədqiqat işi də bu sahə üzrə yetkin araşdırma hesab oluna bilər.

Bu sadalananlar leksikoqrafiya və onomastika haqqında ümumi araşdırmalar sırasına daxildir. “Bürhani-qate” lüğətinə gəlincə həmin qaynaq üzrə bu istiqamətdə istər İranda, istərsə də Azərbaycanda müstəqil tədqiqat işi aparılmamışdır.

Tədqiqatın obyektini və predmetini. Tədqiqatın obyektini XVII əsr fars leksikoqrafiyasının dəyərli nümunələrindən biri olan görkəmli Azərbaycan leksikoqrafı Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizi tərəfindən 1062/1652-ci ildə tərtib olunmuş farsca izahlı “Bürhani-qate” lüğətidir.

Tədqiqat işində lüğətin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan D-183 şifrlı tam əlyazma nüsxəsi əsas götürülmüşdür.

Araşdırmanın predmeti isə “Bürhani-qate” lüğətindəki onomastik vahidlərin təsnifatı və təhlilidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi XVII əsr klassik fars leksikoqrafiyasının dəyərli nümunələrindən olan “Bürhani-qate” lüğətində işlənmiş onomastik vahidlərin elmi təhlilidir. Lüğətdəki xüsusi adlar onomastik vahidləri daha geniş əhatə edən bölgü üzrə qruplaşdırılmışdır. Həmçinin lüğətdəki xüsusi adların əksəriyyətinin ifadə etdiyi mənə çalarları, bundan irəli gələrək onların müxtəlif onomastik vahidləri əhatə etməsi bəzi hallarda, əsas onomastik bölgüdən başqa, daxili qrupların yaranmasına səbəb olmuşdur. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Ərəb leksikoqrafiyasından qaynaqlanan fars lüğətçiliyinin Hindistanda geniş vüsət alması və onun inkişaf səbəblərinin müəyyən edilməsi;

- “Bürhani-qate” lüğətinin XVII əsr klassik fars leksikoqrafiyasının dəyərli nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilməsi, onun fars leksikoqrafiyasının inkişafında rolunun müəyyən edilməsi;

- Lüğətdəki xüsusi adların onomastik bölgü üzrə qruplaşdırılması, onomastik vahidlər sistemində ilk yerdə qərarlaşan antroponimlərin “əsas adlar” və “köməkçi adlar” kimi antroponimik kateqoriyalar üzrə müəyyən edilməsi;

- “Bürhani-qate” lüğətində toplanmış külli miqdarda antroponimlərin “əsas adlar” kateqoriyasına daxil olan şəxs adlarının bir qisminin ifadə etdikləri vahid mənaya görə dörd qrup əsasında təsnifatlandırılması;

- Antroponimlərin “əsas adlar” və “köməkçi adlar” üzrə fars şəxs adları sisteminin, eləcə də müəyyən bir qisminin Azərbaycan dilinin şəxs adları sırasının zənginləşməsindəki rolunun müəyyən edilməsi;

- Lüğətdəki türkmənşəli antroponimlərin təhlili və onların fars şəxs adları sırasının genişlənməsində yerinin ortaya qoyulması;

- Lüğətdəki digər xüsusi adların qəbul olunmuş onomastik bölgü üzrə toponimlər, hidronimlər, etnonimlər, zoonimlər və ktematonimlər şəklində qruplaşdırılması.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində təsviri, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir. Əsərdə yer alan onomastik vahidlər, onların mənşəyi, semantik dəyişməsi və müasir vəziyyəti başqa kitab və qaynaqlar əsasında tutuşdurularaq elmi biçimə salınmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Orta yüzilliklərdə klassik fars lüğətlərinin Hindistanda yayılması həmin bölgədə ictimai-mədəni və ədəbi prosesin inkişafı ilə birbaşa bağlıdır.

2. Məhəmməd Hüseyn Təbrizinin “Bürhani-qate” lüğəti fars leksikoqrafiyasının yeni mərhələsinin ilk və ən sanballı nümunəsidir.

3. Tədqiq olunan əsərdə fars lüğətçilik ənənəsi ilk dəfə adi sözlük səviyyəsindən daha geniş əhatə çevrəsinə yüksəlir və məzmun zənginliyi ilə seçilir.

4. “Bürhani-qate” əsəri fars leksikoqrafiyasında ensiklopedik sözlüyə keçidin başlanğıcıdır. M.H.Təbrizinin bu gün də əhəmiyyətini qoruyub saxlayan bu əsərinin fars lüğətçiliyinin sonrakı inkişafında müstəsna yeri və çəkisi vardır.

5. “Bürhani-qate” fars leksikoqrafiyası tarixində fars, qismən də Azərbaycan onomastik vahidlərinin geniş və rəngarəng şəkildə təmsil olunduğu ilk izahlı lüğət nümunəsidir.

6. “Bürhani-qate”də yer alan antroponimlərin böyük bir qismi mənşə etibarı ilə müqəddəs varlıqlarla bağlıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində farsdilli klassik lüğət nümunəsi olan “Bürhani-qate” ilk dəfə olaraq müasir dilçiliyin onomastika bölməsi üzrə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Onomastik vahidlərin bütün qruplarını əhatə edən irihəcmli, sanballı lüğətin bu istiqamətdə təhlilə cəlb olunması, onun gələcəkdə dilçiliyin müxtəlif sahələri üzrə araşdırılması üçün müsbət zəmin yaradır.

Zəngin onomastik vahidləri ehtiva edən “Bürhani-qate”də xüsusi adlar onomalogiyanın yarımşöbələri əsasında araşdırılmış, yeri gəldikcə onlar haqqında mümkün qədər əhatəli izahlar verilmişdir. Həmçinin antroponimlərin müasir fars dilində işlənmə

vəziyyəti təyin edilmiş, onların fars və Azərbaycan dillərində şəxs adları sistemindəki yeri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri müddəaları orta əsrlər müsəlman Şərqində yaranan leksikoqrafiyanın inkişaf dinamikasını izləmək baxımından əhəmiyyət daşıyır. Orta əsrlərdə farsca və türkcə qələmə alınmış ədəbi mətnlər, eləcə də ayrı-ayrı leksikoqrafiya nümunələri üzərində müşahidələr göstərir ki, onların lüğət tərkibində müəyyən ortaq sözlər vardır. Bu baxımdan “Bürhani-qate”də işlənmiş onomastik vahidlər təkcə fars dili deyil, həm də türk dili arealını əhatə etdiyi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Onomastikanın ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, astronomiya və s. elmlərlə əlaqəsini nəzərə alaraq, lüğətin eyni zamanda müəyyən praktik əhəmiyyət daşması qənaətdəyik. Dissertasiyanın materialları ali təhsil ocaqlarında Şərq, İran-Türk leksikoqrafiya tarixinin tədrisində istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas məzmunu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi ölkədaxili və xaricdə nəşr olunan elmi məcmuələrdə, beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfransların toplularında dərc olunmuş 17 məqalə və tezis şəklində yer almışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Farsdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat və ixtisarlara siyahısından ibarətdir. Giriş 6 səhifə, I fəsil 36 səhifə, II fəsil 59 səhifə, III fəsil 42 səhifə, nəticə 4 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat 13 səhifə, ixtisarlara siyahısı 1 səhifədir. Dissertasiya işi ümumilikdə 163 səhifə, 282,074 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin

aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın I fəslı “Məhəmməd Hüseyn Təbrizinin **“Bürhani-qate” lüğəti klassik fars leksikoqrafiyasının dəyərli nümunəsi kimi**” adlanır və üç yarımfəslı əhatə edir. Bu fəslin **“Məhəmməd Hüseyn Təbrizi və onun “Bürhani-qate lüğəti”** adlı birinci yarımfəslində ərəb leksikoqrafiyası ənənəsindən bəhrələnərək özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş qədim tarixi və zəngin ənənələri olan fars lüğətçiliyinin XIII-XIX əsrləri əhatə edən Hindistan qolu və onun bu bölgədə inkişaf səbəbləri açıqlanmışdır.

S.İ. Bayevski bu bölgədə fars lüğətçiliyi tarixini aşağıdakı kimi üç əsas dövrə bölmüşdür: *“XIII-XV əsrlər – Hindistanda ilk farsdilli lüğətlərin yaranması; XVI-XVII əsrlər – fars leksikoqrafiyasının intensiv inkişaf dövrü; XVIII-XIX əsrlər – mövcud ənənələrin inkişafı”*¹. Alim digər araşdırmasında fars leksikoqrafiyasının inkişafının səbəblərini qeyd edir: *“XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq fars dili Dehli sultanlığı və ayrı-ayrı əyalətlərdə rəsmi dilə çevrilir. Bu dil Hindistanda XVI əsrdə Baburun yürüşləri zamanı daha geniş yayılmağa başlayır. Fars dili bu dövrdə dəftərxana idarələrinin, saray tarixşünaslığı və poeziyasının dilinə çevrilir. Saraylarda böyük ədəbi mərkəzlər yaranır və inkişaf edir. Burada farsdilli poeziyanın Məsud Səd Səlmən və Əmir Xosrov Dəhləvi kimi məşhur klassikləri yazıb-yaradırdılar”*².

Elmin müxtəlif sahələrinə aid olan, uzaq keçmişini özündə əks etdirən və ilkin mənbə kimi misilsiz əhəmiyyət daşıyan yazılı abidələrin bir qismini də klassik lüğət nümunələri təşkil edir. Belə yazılı abidələrdən biri də XVII əsrin ən dəyərli leksikoqrafik mənbələrindən biri sayılan Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizinin tərtib etdiyi “Bürhani-qate” (“Tutarlı sübut”) adlı farsca izahlı lüğətdir. Təəssüflər olsun ki, bu görkəmli azərbaycanlı leksikoqrafın həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatlar olduqca azdır.

¹Баевский, С.И. Ранняя персидская лексикография XI-XV вв. /С.И.Баевский. – Москва “Наука”, Главная редакция восточной литературы, –1989. –с. 49

² Yənə orada. – s.118

Təzkirələrdə və digər qaynaqlarda alimin həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məlumatla rast gəlmirik. Mənbələrdə sadəcə XVII əsrin leksikoqraf və şairlərindən olan “Bürhan” təxəllüslü Məhəmməd Hüseyn Xələf Təbrizinin Hindistanda yaşaması haqqında qısa məlumat verilir. Həmin qaynaqlarda göstərilir ki, Məhəmməd Hüseyn Təbrizi Qütbşahlar dövləti sultanlarından olmuş Abdullah Qütbşaha həsr etdiyi “Bürhani-qate” adlı lüğətin müəllifidir^{3,4,5,6}. Məhəmməd Təbrizi haqqında verilmiş bəzi məlumatlar, müəllifin Hindistanda keçirdiyi həyatı və yaradıcılığı haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradır. Belə ki, qaynaqlarda M.Təbrizinin Hindistanda yaşaması, böyük hörmət sahibi və tanınmış ictimai xadim olması haqqında qısa bilgiler verilir.

I fəslin **“Bürhani-qate” lüğətinin əlyazma və çap nüsxələri**” adlı ikinci yarım fəslində “Bürhani-qate” lüğətinin mövcud kataloqlar üzrə dünyada olan əlyazma nüsxələri, eləcə də onun çoxlu sayda daşbasma və çap nüsxələri haqqındakı məlumatlar sistemli şəkildə təqdim olunmuşdur. “Bürhani-qate” lüğətinin əlyazma nüsxələri haqqında məlumatlar “Lüğətin əlyazma nüsxələri” adlı yarım başlıqda verilmişdir. Burada lüğətin əlyazma nüsxələri ümumi məlumat xarakterli Əhməd Münzəvi kataloqu (h.ş.1350/m.1971) və Mustafa Dirayəti kataloqu (“DNA”) (h.ş.1379/m.2000) üzrə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Bunlardan başqa müxtəlif institut və kitabxanalara məxsus olan kataloqlar, həmçinin digər İran mənbələrində toplanmış əlyazma nüsxələri aşkara çıxarılmış və onların bir çoxunun qısa paleoqrafik təsviri verilmişdir. Belə ki, Ə.Münzəvi kataloqunda lüğətin 49 əlyazma nüsxəsi haqqında məlumat verilmiş və xronoloji ardıcılıqla sıralanmışdır⁷. “Bürhani-

³Sadiqova, C., Ələsgərova, T. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri.

/C.Sadiqova, T.Ələsgərova. – Bakı: Elm, –1990. – s. 110

⁴Tərbiyət, M. Danişməndani-Azərbaycan. / M.Tərbiyət.– Bakı: Azərnaşr, –1987. – s. 55

⁵ 122 دانشمندان آذربایجان، محمد علی تربیت، به کوشش غلامرضا طباطبائی مجد. تهران، 1377، ص. 122

⁶ سخنوران آذربایجان، (از قطران تا شهریار)، تالیف عزیز دولت آبادی. جلد اول، تبریز، 1377، ص. 241-243

⁷ فهرست نسخه های خطی فارسی. جلد سوم، نگارنده احمد منزوی، تهران، مهر، 1350، ص. 1922-24

qate” lüğətinin “DNA” kataloqunda verilmiş 148 ədəd əlyazma nüsxəsindən⁸ isə 34-ü digər kataloqlara da daxil edilmişdir. 114 ədəd əlyazma nüsxəsinin xronoloji ardıcılığı zamanı 10 ədəd XVII əsrə, 15 ədəd XVIII əsrə, 66 ədəd XIX əsrə, 2 ədəd əlyazma nüsxəsinin isə XX əsrə aid olması məlum olmuşdur. “DNA” kataloquna daxil edilmiş 21 nüsxə isə tarixsizdir. Kataloqlardan başqa İran mənbələrinin birində⁹ lüğətin 80 əlyazma nüsxəsi xronoloji ardıcılıqla təqdim edilmişdir. Lakin bunlardan tarixi bəlli olan 16 ədəd əlyazma nüsxəsi ilə yanaşı, tarixi məlum olmayan 20 ədəd əlyazma nüsxəsi əldə etdiyimiz məlum kataloqlara daxil edilməmişdir. Ümumilikdə, qeyd olunmuş mənbələrə, istinadən, tədqiqat işində “Bürhani-qate” lüğətinin 233 ədəd əlyazma nüsxəsi müəyyən edilmişdir. Əlavə olaraq lüğətin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən 2 əlyazma nüsxəsinin geniş paleoqrafik təsviri verilmişdir. Tədqiqat işində bu əlyazma nüsxələrindən 1257 (1841)-ci ildə köçürülmüş, 439 vərəqdən ibarət olan D-183 şifrlı nüsxə əsas götürülmüşdür.

“Bürhani-qate” lüğətinin əlyazma nüsxələri ilə yanaşı, çoxlu sayda daşbasma və çaplarının da olması lüğətin uzun müddət ərzində istifadə edilən mənbələrdən biri olmasının əyani göstəricisidir. Bununla bağlı məlumatlar “Lüğətin çap nüsxələri” adlı yarımbaşlıqda yer almışdır. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda lüğətin bir neçə daşbasma çapı və osmanlıcaya klassik tərcüməsi də mühafizə olunur. Dissertasiyada həmin nüsxələrin hər biri haqqında məlumat verilmişdir. Ümumilikdə, daşbasmaların sayı 10, çap kitablarının sayı isə 13-dür. Həmin 10 ədəd daşbasmadan 4-ü, 13 ədəd çap kitabından isə 7-si tərtibat baxımından müəyyən qədər fərqlənir.

I fəslin **“Bürhani-qate” lüğətinin tərtib prinsipləri və quruluşu**” adlı üçüncü yarımfəslində lüğətin tərtib prinsipi və quruluşu haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Belə ki, “Bürhani-qate” lüğəti orta əsrlərdə tərtib olunmuş izahlı lüğətlərə xas olan

⁸ فهرستواره دستنویست های ایران (دنا). مجلد دوم، به کوشش مصطفی به درایتی، تهران، 1389، ص. 482-487

⁹<http://www.aghabozorg.ir/search.aspx>

müqəddimə ilə başlayır. Lüğətin M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən D-183 (167) şifrli nüsxəsinin müqəddiməsi 1^b-7^a vərəqlərini əhatə edir. Müqəddimədə bu yarımfəslin əvvəlində bəhs olunmuş məlumatlardan başqa, fars dili və qrammatikası ilə bağlı məlumatlar doqquz bölmə üzrə “faide” (فايده) adı altında toplanmışdır. Lüğətdə hər hərf bir bölmə kimi qəbul olunmuş və “qoftar” – söz (گفتار) başlığı altında 29 bölmə üzrə qruplaşdırılmışdır. İlk 28 “qoftar”ın hər biri bir hərfə aiddir. Və hər bir “qoftar”ın özü də “bəyan” (بيان) adlı daxili bölgülərdən təşkil olunmuşdur. Yalnız 71 sözdən ibarət olan bütün hərfləri əhatə edən sonuncu 29-cu “qoftar” əvvəlkilərdən fərqli olaraq, “bəyan”lardan təşkil olunmamışdır. Hər bir hərfə aid olan bölmənin başlanğıcında burada yer almış daxili “بيان” (bəyan) adlı bölgülərin, həmçinin həmin bölmədə yer almış sözlərin ümumi sayı qeyd edilmişdir.

Məhəmməd Təbrizi həmçinin sözlərin yazılış və tələffüzünü təqdim edərkən, hər bir sözün ibarət olduğu hərflərin hansı səslə tələffüz olunması ilə yanaşı, həmin sözün tələffüzü ilə eyni olan başqa bir söz də əlavə etmişdir. Əlbəttə, bəzən nümunə olaraq göstərilmiş sözün əsas sözlə tam uyğun gəlməməsi də diqqətdən kənar qalmır. Lakin alimin lüğətin tərtibi zamanı istər sözün tələffüz və yazılışı, istərsə də mənşələrini təqdim edərkən bəzən səhvlərə yol verməsi mənbənin dəyərini azaltmır. Görkəmli alim Həsən Zərinəzadə “Bürhani-qate” lüğətinin fonetik tərkibi ilə bağlı yazır: “Lüğətin müəllifi فتحه (fəthə), ضمه (zəmmə), كسره (kəsərə), سکون (sükun), واو مجهول (vave-məchul), يای مجهول (yaye-məchul), کاف فارسی (kəfe-farsı), کاف تازی (kəfe-tazi) kimi ifadələri işlətməklə sözlərin fonetik tərkibini göstərməyə çalışmışdır. Belə təsviri vasitələr tədqiqat işində yardımçı rolu oynaya bilsə də, sözlərin tələffüzünü tam mənası ilə göstərə bilmir”¹⁰.

Mənzərə Məmmədovanın XI-XVII əsr fars dili izahlı lüğətlərinin əsas tərtib prinsipləri üzrə apardığı tədqiqat işində lüğətlərin tərtibində əlifba sistemi üzrə yeddi metod haqqında geniş

¹⁰Zərinəzadə, H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). / H.Zərinəzadə. –Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, –1962. – s. 83.

məlumat vermişdir¹¹. Tədqiqatçı “Bürhani-qate”də sözlərin sıralanmasından söz açaraq onun fars leksikoqrafiyasına gətirdiyi yenilikləri belə qeyd etmişdir: “*Müəllifin əsərində bu yenilik əvvəla onun sayca daha çox sözü əhatə edib bunun miqdarını 20000-dən yuxarı qaldırmasında, ikinci yalnız şeir dilinə deyil, nəsr dilinə də əsaslanmasında, üçüncü özündən əvvəlkilərin etdiyi kimi müxtəlif poetik ifadə və frazeoloji birləşmələri ayrıca deyil, sözlüyün müvafiq yerlərində verməsində və nəhayət, onun əvvəldən axıra doğru əlifba prinsipində sıralanmasında nəzərə çarpır*”¹².

“Bürhani-qate” lüğəti və oradakı nöqsanlara münasibət bildiren İran tədqiqatçısı Əli Əsgər Hikmətirihəcmlı məqaləsində¹³ fars ədəbiyyatı tarixində XVII əsrdə digər yüzilliklərlə müqayisədə daha çox lüğət kitablarının ərsəyə gəldiyini və bir çox üstünlüyə malik olan “Bürhani-qate” lüğətinin yaranması zərurətini diqqətə çatdırmışdır. *Lüğətin nöqsanlarından bəhs edərkən*¹⁴ o, Məhəmməd Təbrizinin farsmənşəli sözləri ərəbmənşəli sözlərlə qarışdırdığından həmin kəlmələri pəhləvi, dəri, zənd-o pazənd mənşəli sözlər kimi təqdim etməsini, fars dilinə daxil olan yunan, süryani, latın dillərinə məxsus sözlərin mənşəyini təyin edə bilmədiyinə görə onların mənalarında, həmçinin şəxs və məkan adlarının izahında tarixi və coğrafi baxımından yol verdiyi səhvləri, sözlərin tələffüzündə və mənalarında nöqsanları və s. kimi misalları önə çəkmişdir. Digər nöqsanlardan biri kimi orada əvvəlki lüğətlərlə müqayisədə sözlərin izahında şairlərin şeirlərindən və beytlərdən istifadə etmədiyini göstərmişdir. Əli Əsgər Hikmətin gəldiyi nəticəyə görə, Məhəmməd Təbrizi lüğətinin əvvəlində bu qəbildən olan bir neçə misala müraciət etmiş, amma kitabın kifayət qədər irihəcmlı olmasına görə şeir parçalarını ixtisar etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Dissertasiyanın “Bürhani-qate” lüğətində antroponimlər”

¹¹Məmmədova, M.H. XI-XVII əsr fars dili izahlı lüğətlərinin əsas tərtib prinsipləri. / M.N.Məmmədova. –Bakı: “Nafta-Press”nəşriyyatı, –2013. –s.51-67

¹²Yenə orada. – s. 66-67.

¹³ لغتنامه، علی اکبر دهخدا. زیر نظر دکتر محمد معین، شماره مسلسل 40، مقدمه، بقلم گروهی از نویسندگان، تهران، دی- اسفند 1337 هجری شمسی، چاپخانه دولتی ایران، ص. 199-217

¹⁴Yenə orada. –s. 202-206

adlı II fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir.

“Bürhani-qate” lüğətində şəxs adları adlı birinci yarımfəsildə ümumi və xüsusi sözlər, onomastika ilə bağlı ümumi nəzəri məlumatlar fars və Azərbaycan dilçiliyi nöqtəyi-nəzərindən araşdırılmış, bu sahə üzrə tanınmış alim və tədqiqatçıların təmsalında hər iki dildə onomastika elminin inkişafı ilə bağlı məsələlərə münasibət bildirilmişdir. Burada “Bürhani-qate”də yer almış antroponimlər antroponimik sistemdə “əsas adlar” kateqoriyası üzrə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Araşdırma zamanı Firdovsinin məşhur “Şahnamə” eposuna aid olan 242-dən çox şəxs adı müəyyən edilmişvə “*əsas adlar – şəxs adı, ata adı, familiya, köməkçi adlar – ləqəb, təxəllüs, titul*”¹⁵ qollarına ayrılmışdır. Əlbəttə ki, “*bir sıra xalqlarda bu əsas antroponimik kateqoriyaları təşkil edən modellər eyni formada deyildir. Bəzilərinə ancaq şəxs adı və ata adı işlənir, familiya işlənmir, bəzilərinə isə antroponimik modeldə ata adı işlənmir, bunun əvəzində ad və familiya işlənir*”¹⁶. “Şahnamə” əsəri alim, tarixi şəxsiyyətlər, hökmdarlar, onların ata-babaları, övladları, nəvə-nəticələri, həmçinin pəhləvanlar, ordu başçılarının adlarının zənginliyi ilə seçilir. Qeyd edək ki, “Bürhani-qate”də yer almış həmin şəxs adlarının “Şahnamə” surətləri olması ilə bağlı qeydə lüğətdə rast gəlmirik. Mənbədə verilmiş “Şahnamə” surətlərindən Cəmşid, Bəhram, Əfrasiyab, Firidun, İsfəndiyar, İskəndər, Qubad, Nəriman, Pərviz, Polad, Rüstəm, Südabə, Söhrab, Səyavuş, Telman kimi fars mənşəli şəxs adları Azərbaycan şəxs adları sırasında çox işlənir.

Lüğətdəki çoxlu sayda antroponimlərin hər birini ayrı-ayrılıqda araşdırmaq mümkün olmadığı üçün şəxs adlarının əksəriyyəti onları birləşdirən ümumi mənaya görə aşağıdakı 4 bənddə qruplaşdırılmış və tədqiqata cəlb olunmuşdur:

1. Tanrı adları; 2. Dini varlıqların (mələklərin) adları; 3. Peyğəmbər adları; 4. Əfsanəvi adlar.

¹⁵Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild [2 cilddə]./ A.Qurbanov. –Bakı: Nurlan, –2004. – s. 14

¹⁶Qurbanov, A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. / A.Qurbanov. –Bakı: Maarif nəşriyyatı, –1988. –s. 165

“Tanrı adları” adlı birinci bənddə “Bürhani-qate”də müxtəlif mənalarda izah olunan və mənalarından biri məhz İran mifologiyası, zərdüştilikdən gələn 40-a yaxın tanrı adını ifadə edən teonimlər yer almışdır. Məsələn: ایزد *İzəd*¹⁷, خدا *Xoda*¹⁸, یزدان *Yəzdan*¹⁹ və s.

Tanrı adlarının içərisində bəzi teonimlərin bir-birinə yaxın müxtəlif variantları da verilmişdir. Məsələn: دادگر *Dadgər*, داد گستر *Dadqostər* və دادور *Dadvər*²⁰; کرکر *Kərkər*, کرور *Kərukər* və گرگر *Gərgər*²¹ və s.

“Bürhani-qate” lüğətində olan xüsusi adlar arasında mələk adları da kifayət qədərdir. Bu baxımdan lüğətdə dini varlıqlar (mələklər) da araşdırılma mövzusu olaraq seçilmişdir.

Məlum olduğu kimi, mələk adları “il” ünsürü ilə tamamlanır: Cəbrail, Mikail, İsrafil və s. Lüğətdə isə mələk adları bir qədər fərqlidir. Belə ki, həm müxtəlif onomastik vahidlər, həm də ümumi ad olaraq izah edilən həmin sözlərin mənalarından biri məhz mələk adlarına işarə edilərək “نام فرشته”, bəzən də “نام ملک” (mələk adı) ifadəsi ilə təqdim edilir. Həmin sözlərin mələk adına işarə edilən izahlarına nəzər saldıqda isə bu mələklərin hamısı müəyyən varlıqları (məsələn: od, hər hansı bir ayın günü və s.) mühafizə edən mələklər kimi təqdim olunur. Bir sözlə, mələk adı kimi də izah edilmiş həmin adlar təkallahlı dinlərə məxsus olan ilahi varlıqlardan hesab edilmir. Həmin mələk adlarının dini varlıq olaraq ifadə etdiyi mənaları onların İran mifologiyası ilə bağlılığını ehtimal etməyə əsas verir. Lüğətdəki “mələk” adını ifadə edən onomastik vahidləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Bir neçə qrafik və fonetik variantda təqdim edilmiş mələk adları; 2. Həm onomastik vahid, həm də ümumi isim kimi işlənən birvariantlı mələk adları.

Birinci qrupda bir mələyə aid olan lakin müxtəlif variantlarda işlənən adlar çoxdur. Antroponim sıralarının zənginləşdirilməsində

¹⁷(Əlyazmalar İnstitutu.D-183/10160). محمد حسين بن خلف تبریزی. 48^b، برهان قاطع،

¹⁸Yenə orada. –152^b

¹⁹Yenə orada. –435^a

²⁰Yenə orada. –168^a

²¹Yenə orada. –315^a, –316^b, –347^a

özünəməxsus rol oynayan həmin adlar istər müasir fars dili izahlı lüğətlərində, istərsə də şəxs adları lüğətlərində yer almaqdadır. Məsələn: “*Alovu qoruyan mələk*” mənasını ifadə edən آذرشپ *Azərşəp*, آذرشسپ *Azərşəsp* və آذرگشپ *Azərgəşp*²² adları. Bu adlar lüğətdə bir neçə mənada izah edilən lakin ilahi varlıq olaraq “günəşi himayə edən və azər ayında baş verən işlərə aidiyyəti olan mələk” adını bildirən آذر *Azər*²³ sözünün əsasında yaranmışdır.

Mələk adlarının bir hissəsi də “Həm onomastik vahid, həm də ümumi isim kimi işlənən birvariantlı mələk adları” adlı II böyük bir qrupda cəmləşdirilmişdir. Bu qrupa daxil olan mələk adları sırasında maraqlı doğuran faktlardan biri hal-hazırda İranda rəsmi olaraq istifadə edilən hicri-şəmsi təqviminin adlarının eyni zamanda həmin təqvimlə əlaqədar olan mələk adlarını ifadə etməsidir. Belə ki, “Bürhani-qate”də verilmiş فرودین *Fərvədin*²⁴, اردی بهشت *Ordibehest*²⁵, خرداد *Xordad*²⁶ və s. adları eyni zamanda mələk adlarını da bildirir.

Qeyd edilən qrupa daxil edilmiş sözlərin bəzilərinin ifadə etdiyi mənalar yalnız mələk, təqvim və günlə tamamlanmışdır. Həmin sözlər həm ümumi isim, həm də müxtəlif onomastik vahid mənalarında işlənərək geniş anlamları əhatə edir. Məsələn: تیر *Tir*²⁷ həm ümumi isim, həm də onomastik vahid olaraq ay, gün, ulduz, quş, çiçək adlarını ifadə edərək iyirmi altı mənada işlənmiş və mələk adı kimi “minik heyvanlarına müvəkkil olan mələk adıdır və “Tir” ayı, “Tir” günündə baş verən hadisələr, mənfəətlər ona aiddir” anlamında izah edilmişdir; بادران *Baderan*²⁸ – küləyi hərəkətə gətirib, bir yerdən başqa yerə aparən mələk adıdır. Yelpik mənasında da işlənir və s. “Bürhani-qate” lüğətində peyğəmbər adlarına da geniş yer verilmişdir. Məsələn: نوح *Nuh*²⁹, يعقوب *Yəqub*³⁰ və s. müqəddəs

^{12a} – , برهان قاطع، محمد حسين بن خلف تبریزی. (Əlyazmalar İnstitutu.D-183/10160).

²³Yenə orada. –11^b

²⁴Yenə orada. –289^a

²⁵Yenə orada. –24^b

²⁶Yenə orada. –154^b

²⁷ Yenə orada. –124^{a-b}

²⁸ Yenə orada. –51^b

²⁹Yenə orada. –406^a

³⁰ (Əlyazmalar İnstitutu.D-183/10160). –439^a , برهان قاطع، محمد حسين بن خلف تبریزی.

varlıqlardan olan peyğəmbər adlarının fars şəxs adları sisteminin zənginləşməsində özünəməxsus rolu vardır.

Lüğətdə peyğəmbər adlarını bildirən bir sıra məcazi deyimlər də diqqəti cəlb edir. Həmin deyimlər quruluş baxımından söz birləşmələrinə oxşasalar da, daha çox bir məfhumu ifadə edir. Həmin ifadələr içərisində daha çox istinad olunan məhz Məhəmməd peyğəmbərdir (s). Məsələn: مهر شریعت *mehr-e şəriət* – şəriətin günəşi³¹, نور پسین *nur-e pəsin* – sonuncu nur³² və s.

“Bürhani-qate”də yer almış “əfsanəvi adlar” da kifayət qədərdir. “Əfsanəvi adlar” antroponimlərin “qeyri-adi – bədii antroponimlər” növünə aid edilir. Lüğətdəki bu adlara آسموغ *Asmuğ*³³, سپید *Sepid*³⁴ və s. aid edilir.

II fəslin “**Bürhani-qate**” lüğətində köməkçi adlar” adlı ikinci yarımfəslində antroponimik sistemdə “köməkçi adlar” kateqoriyasına daxil olan sözlər araşdırılmışdır. Bu kateqoriyaya ləqəb, titul və təxəllüslər aid edilir.

“Bürhani-qate”də köməkçi adlar qrupuna daxil olan ləqəblər sistemi maraqlıdır. Qeyd edək ki, lüğətdə ləqəb olaraq təqdim olunmuş adların hamısını ləqəb kateqoriyasına aid etmək düzgün olmazdı. Belə ki, لقب *ləqəb* (ləqəb), یکی از القاب *yeki az əlqab* (ləqəblərdən biri) ifadələrinin işləndiyi sözlərin izahına baxdıqda onlardan bir neçəsinin ləqəb kateqoriyasına deyil, rütbəyə aid edilməsinin şahidi olur. Məsələn: ایلخان *İlxan*³⁵ adı “*monqol sultanlarının ləqəbidir. Bizans hökmdarlarının ləqəbi “qeyser”, Çin hökmdarlarında isə “xaqandır” kimi izah edilmişdir.*

Təsadüfi deyil ki, “*xüsusi araşdırma obyektinə çevrilən ləqəblər ta qədim zamanlardan başlayaraq digər köməkçi ad kateqoriyaları ilə o qədər qaynayb-qarışmışdır ki, həm orta əsr alim və şairləri, həm də müasir yazıçılar, tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar, hətta bəzi dilçilər də çox vaxt ləqəb, titul, təxəllüs və s. terminlərini*

³¹Yenə orada. –390^a

³²Yenə orada. –406^a

³³Yenə orada. –15^a

³⁴Yenə orada. –218^a

³⁵Yenə orada. –49^a

bir-biri ilə qarışdırmışlar” fikri yerinə düşmüş olur³⁶.

Lüğətdə “ləqəb adı” altında izah olunmuş sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda tədqiq edilmişdir. Araşdırma zamanı əksəriyyətinin “Şahnamə” surətlərinə məxsus olan bu ləqəblərin müsbət mənə kəsb edən ləqəblərdən olması aydın görünür. Məsələn: پرویز *Pərviz*³⁷ – Fateh, qalib, xoşbəxt, pəhləvi dilində balıq və s. mənaları bildirməklə yanaşı, antroponim kimi Ənuşirəvanın oğlunun ləqəbidir. Balığı çox xoşladığına görə onu Pərviz adlandırırdılar; یک زخم *Yekzəxm*³⁸ – Sam Nərimanın ləqəbidir. Divi bir zərbə ilə öldürdüyünə görə belə adlandırılmışdır və s.

Lüğətdə titulların termin olaraq təqdim olunmasına rast gəlmirik. Bu qismə aid olan köməkçi adların təyin edilməsi yalnız lüğətin özündə verilmiş izaha əsasən deyil, həmçinin digər mənbələrə istinadən təyin edilmişdir. “Bürhani-qate”də verilmiş titullara Türkcüstan şahlarına müraciət olunan خان *xan*³⁹, Hindistan böyüklərinin və sultanlarının adını bildirən دروا *dorva*⁴⁰ sözlərini misal göstərmək olar.

“Bürhani-qate” lüğətindəki türkmənşəli antroponimlər II fəslin **“Bürhani-qate” lüğətində türkmənşəli antroponimlər**” adlı üçüncü yarım-fəslində tədqiqatə cəlb olunmuş və geniş təhlil edilmişdir.

“Bürhani-qate” lüğətinə daxil edilmiş türkmənşəli sözləri iki böyük qrupa ayırmaq olar: 1. Lüğətdə baş söz kimi yer almış türkmənşəli sözlər; 2. Fars dilində verilmiş sözlərin izahında onlara qarşılıq olaraq işlənmiş türkmənşəli sözlər.

Məhəmməd Təbrizi “Bürhani-qate”də türkmənşəli sözlərin mənşəyini göstərmək üçün ümumi şəkildə “بترکی” (türkcə) və “ترکان” (türklər) sözlərindən istifadə etmişdir. Dissertasiya işinin həm həcmi, həm də tədqiqat obyektini hər iki qrup üzərində ətraflı dayanmağa

³⁶Xudiyev, N. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. / N.Xudiyev.– Bakı: Azərnəşr, –2005. –s. 27

³⁷(Əlyazmalar İnstitutu.D-183/10160). محمد حسين بن خلف تبریزی. –96^a, برهان قاطع،

³⁸Yenə orada. –436^a

³⁹Yenə orada. –151^a

⁴⁰Yenə orada. –173^a

imkan vermədiyi üçün burada fəslin mövzusunə uyğun olaraq “lüğətdə baş söz kimi yer almış türkmənşəli sözlər” qrupuna daxil etdiyimiz “türkmənşəli antroponimlərdən” bəhs olunmuşdur. Bunlara *اتابك Ətabək*⁴¹, *الدكز Eldegez*⁴² və s. adları nümunə göstərmək olar.

“Bürhani-qate”də baş söz kimi yer almış digər bir qrup türkmənşəli sözlər də vardır ki, onların mənşəyi Məhəmməd Təbrizi tərəfindən qeyd olunmamışdır. Lakin Məhəmməd Müinin hazırladığı “Bürhani-qate” lüğətinin nəşrində tərtibçi ehtiyac duyduğu sözləri çıxarışda əlavə qeydlərlə şərh etmişdir. Bu adlar həmin şərhlərə istinadən aşkar olunmuş, həmçinin müxtəlif mənbələr və türkdilli lüğətlər əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. *تکشا Bogra*⁴³, *قچ قار Təkəş*⁴⁴, *قچ قار Qoçqar*⁴⁵ və s. adlar bu qəbildən olan sözlərdəndir.

“Bürhani-qate” lüğətində toponimlər və digər onomastik vahidlər” adlı sonuncu III fəsil beş yarım-fəsildən ibarətdir.

“Bürhani-qate” lüğətində toponimlər” adlı birinci yarım-fəsildə fars və Azərbaycan dillərində onomastikanın bu sahəsi araşdırılmış, Məhəmməd Təbrizinin gərgin axtarışlarının nəticəsi olaraq çox sayda toponimlərin coğrafi termin üzrə bölgüsü verilmiş, eyni zamanda onlar mövcud qruplar əsasında sistemləşdirilmişdir.

Tədqiqat nöqtəyi-nəzərindən daima zəngin materiala malik olan, onomastik vahidlər içərisində tarixi izləri özündə daşıyan və insan cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq meydana gələn toponimlər *“müxtəlif quruluşa malik coğrafi obyekt adlarını – dərə, təpə, düz, kənd, şəhər, məhəllə, küçə, meydan, sahə, rayon, respublika, dövlət, yol və s. adlarını bildirir”*⁴⁶.

Firuz Refahi Ələmdari onomastikanı *“elm-e təbyin-e nezam-e namqozari”* (“ad qoymanın sistemləşdirilməsi elmi”) kimi təqdim edərək, *“toponimi”* (“toponimika”) və ya *“əsami-ye coğrafiyayi”*ni

⁴¹(Əlyazmalar İnstitutu.D-183/10160). محمد حسين بن خلف تبریزی. –22^a

⁴²Yenə orada. –38^a

⁴³Yenə orada. –73^a

⁴⁴Yenə orada. –118^a

⁴⁵Yenə orada. –297^a

⁴⁶Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild [2 cilddə]./ A.Qurbanov. –Bakı: Nurlan, –2004. – s. 227

(“coğrafi adlar”) onomastikanın mühüm mövzularından biri olduğunu qeyd etmişdir⁴⁷.

“Bürhani-qate” lüğətindəki toponimlər ilk növbədə o dövrün coğrafi aləminin öyrənilməsi və tədqiq edilməsi baxımından açar rolunu oynaya bilər.

Lüğətdəki bəzi toponimlərin bir neçə variantda təqdim edilmiş qrafik variantları öz növbəsində aid olduqları həmin coğrafi obyektlərlə bağlı incəlikləri üzə çıxarmaq baxımından da çox əhəmiyyətlidir. Bir-birinə yaxın və bəzən də fərqli variantlarda təqdim edilmiş toponimlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: اردبیل *Ərdəbil*⁴⁸ və فیروز *Badan Firuz*⁴⁹ – Ərdəbil şəhərinin adı; خزر *Xəzər*⁵⁰, خزران *Xəzran* və خزروان *Xəzərvan*⁵¹ – Gilan dənizi ətrafında vilayət; شابران *Şaboran, Şabəran*⁵², شاوران *Şavoran, Şavəran*⁵³ – Şirvan vilayətində şəhər və s.

Mənbədəki coğrafi adlar toponimlərin mövcud qrupları üzrə belə qruplaşdırılmışdır: 1. Antrotoponim: ازرمیدخت *Əzərmidoxt*⁵⁴ – Bu onomastik vahid Xosrov Pərvizin qızının adı ilə yanaşı, toponim kimi həm də onun qurduğu şəhərin adıdır; 2. Hidrotoponim: سرآب *Sərab*⁵⁵ – Azərbaycanda Ərdəbilə yaxın kənd adıdır; 3. Etnotoponim: خفچاق *Xəfçaq*⁵⁶ – Səhrada yaşayan türkəsilli tayfadır.

“Bürhani-qate”də işlənmiş toponimlər sırasında böyük maraq doğuran faktlardan biri hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazisində mövcud olan toponimlərin yer almasıdır. “Bürhani-qate” lüğətinə daxil edilmiş həmin yer adlarının qədim köklərə malik olması bir daha sübut edilir. Məsələn: آذربایگان *Azərbayqan*⁵⁷, بردع

47 مبنای توپونیمی و نگاهی به توپونیم های ایران. تالیف فیروز رفاهی علمداری، تهران، 1393، ص. 20.

48 (Əlyazmalar İnstitutu.D-183/10160). محمد حسین بن خلف تبریزی. 24^b، برهان قاطع،

49 Yenə orada. –51^a

50 Yenə orada. –157^b

51 Yenə orada. –158^a

52 Yenə orada. –243^b

53 Yenə orada. –246^a

54 Yenə orada. –27^b

55 Yenə orada. –222^a

56 Yenə orada. –163^b

57 12^a، برهان قاطع، محمد حسین بن خلف تبریزی. (Əlyazmalar İnstitutu.D-183/10160).

*Bərdə*⁵⁸, گنجه *Gənce*⁵⁹ və s.

III fəslin “**Hidronimlər**” adlı ikinci yarım fəslində hidronimlərə fars və Azərbaycan dilçiliyi aspektində yanaşılmış, onlar həm hidroterminlərin (hidronimlərin yaranmasında iştirak edən sözlər. Məsələn: dəniz, göl, çay və s.) iştirakı baxımından sistemləşdirilmiş, həmçinin müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı baxımından qruplara ayırd edilmişdir.

Lüğətdə xüsusi adların bir hissəsini də hidronimlər təşkil edir.

“Bürhani-qate”də yer almış hidroterminlərin iştirakı ilə yaranan hidronimlər quruluş baxımından iki hissədə qruplaşdırılmışdır: 1. Birinci tərəfi hidroterminlərdən ibarət olan hidronimlər. Bunlar quruluşca izafət tərkibli birləşmələrdir: بحر اندلس *ab-e Kəbud*⁶⁰; بھر اندلس *bəhr-e Əndəlos*⁶¹, چشمه سبز *çəşmə-ye Səbz*⁶² və s.

2. İkinci tərəfi hidroterminlərdən ibarət olan hidronimlər isə quruluşca mürəkkəb sözlərdir: Bu qəbildən olan çay adlarına رود *rud*, سو *su* hidroterminlərinin iştirakı ilə yaranan سپید رود *Sepidrud*⁶³, قراسو *Qərasu*⁶⁴ sözlərini nümunə göstərmək olar.

Mənbədə tərkibində hidrotermin olmayan kifayət qədər hidronim adları da yer almışdır. Məsələn: اکفوده *Əkfude*⁶⁵ – Gilan dənizi; ارس *Ərəs*⁶⁶ – Tiflisin kənarından, Azərbaycan və Aranın arasından keçən çay və s.

“Bürhani-qate” lüğətində tərkibində hidrotermin olmayan adlar içərisində diqqət çəkən faktlardan biri də Xəzər dənizinin bir neçə variantda təqdim edilməsidir.

Ümumiyyətlə, “Bürhani-qate” lüğətinə 83-dən çox su obyektinə – çay, dəniz, göl, bulaq, şlalə, hovuz adları daxil edilmişdir.

Hidronimlər toponimlər kimi, müxtəlif leksik vahidlərin

⁵⁸Yenə orada. –63^a

⁵⁹Yenə orada. –354^b

⁶⁰Yenə orada. –9^{a-b}

⁶¹Yenə orada. –59^a

⁶²Yenə orada. –141^a

⁶³Yenə orada. –218^b

⁶⁴Yenə orada. –297^b

⁶⁵Yenə orada. –37^b

⁶⁶Yenə orada. –25^a

iştirakına görə qruplara bölünmüşdür. Lüğətdə verilmiş hidronimləri müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı baxımından bu qruplara aid etmək olar: 1. Antropohidronim: شاه رود *Şahrud*⁶⁷; 2. Topohidronim: بحر خوارزم *Bəhr-e Xarəzm*⁶⁸; 3. Zoohidronim: چشمه سار *Çeşme-ye sar*⁶⁹ və s.

Lüğətə daxil edilmiş hidronimlərin bəzilərinin ifadə etdiyi mənalar yalnız hidronimləri deyil, həm də ümumi və digər onomastik vahidləri əhatə edir. Məsələn: زم *Zəm*⁷⁰ – çoxmənalı sözlərdəndir, hidronimlərdən çay və bulaq, toponimlərdən şəhər adını daşıyır; زنده *Zende*⁷¹ – dəmir, çaxmaq daşı, dərviş, yoxsul və s. ümumi mənalarla yanaşı, antroponimlərdən Rüstəmin oğlu Söhrabın vəziri olan turanlı pəhləvanın adıdır və s.

III fəslin “**Etnonimlər**” adlı üçüncü yarım fəslində lüğətə daxil edilmiş hər hansı bir xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı olan etnonimlərdən bəhs olunur.

Etnonim “*hər hansı etnosu əks etdirən nomen: azərbaycanlı, gürcü, rus, ukraynalı, özbək, qazax, qıpçaq, tatar, şumer, türkmən, türkman, ləzgi, tat, udin*”dir⁷².

Lüğətə daxil edilmiş etnonimlər طایفه *tayefe*, قوم *qoum*, قبیله *qəbile* adı altında təqdim olunmuşdur. Məsələn: افشار *Əfşar*⁷³; بلوچ *Baluç*⁷⁴; خَلج *Xələç*⁷⁵ və s.

Lüğətdəki etnonimlər içərisində bəzilərinin türk etnonimi kimi təqdim olunması diqqət çəkən məsələlərdən biridir. “Bürhani-qate”də türk tayfası olaraq verilmiş Əfşar, Barani, Bajban, Pərnək, Tərxan, Türkmən, Xəfçaq, Xələç etnonimləri bu sahədə aparılacaq tədqiqatlar zamanı yardımçı ola bilər.

Bu sözlərin bəzilərinin izahında onların yalnız etnonim deyil,

⁶⁷(Əlyazmalar İnstitutu. D-183/10160). محمد حسين بن خلف تبریزی. -247^a

⁶⁸Yenə orada. -59^a

⁶⁹Yenə orada. -140^b

⁷⁰Yenə orada. -206^a

⁷¹Yenə orada. -208^a

⁷² Adilov, M., Paşayev, A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğət). – Bakı: Nurlan, –2005. – s. 147

⁷³(Əlyazmalar İnstitutu. D-183/10160). محمد حسين بن خلف تبریزی. -36^a

⁷⁴ Yenə orada. -76^a

⁷⁵Yenə orada. -164^a

onun ifadə etdiyi digər mənalar da göstərilmişdir. Məsələn: آلان *Alan*⁷⁶ – Şimali Azərbaycanda məskunlaşmış tayfa adı, vilayət, məhəllə, Türkünstanda şəhər və dağ adı; بارانی *Barani*⁷⁷ – türk qəbiləsi və papaq adı və s.

III fəslin dördüncü yarımfəslı “Zoonim və kosmonimlər” adlanır. Onomastik vahidlərin bir qrupunu təşkil edən, “*zoonimlər dilin zooloji leksikasını təşkil edir. Zooloji leksikaya heyvan və quş adları daxildir*”⁷⁸. A.Qurbanov zoonimləri “növ” bildirən “ümumi zoonimlər” və “ləqəb” bildirən “xüsusi zoonimlər” qrupuna ayıraraq belə izah etmişdir: “*Dilçilikdə onomastik vahid kimi ancaq xüsusi zoonimlər – ad – “ləqəblər” öyrənilir. Bu cür ad – “ləqəblər” isə əsasən ev quşlarına və ev heyvanlarına verilən adlardan ibarətdir*”⁷⁹.

Fars dilçiliyində onomastikanın bu qrupu ilə bağlı doktor Həsən Ənvəri belə bir bölgü təqdim etmişdir: “*Bəzi heyvanlara və xüsusi əşyalara qoyulan ad: Rəxş (Rüstəmin atasının adı)”, gəlincik və ya əşyalara qoyulan adlar*”⁸⁰.

Lügətdə “xüsusi zoonimlər” çox deyil. Bu adlar içərisində Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən, həmçinin qədim Şərqi ədəbiyyatının məşhur abidələrindən biri olan, heyvanların dilindən nəql olunmuş “Kəlilə və Dimnə”dən götürülmüş nümunələrdir. Məsələn: دمنه *Demne*⁸¹ – “Kəlilə və Dimnə” əsərində çaqqal adı; سيمرغ *Simorgh*⁸² – Rüstəmin atası Zalı böyüdü, boya-başa çatdıran əfsanəvi quş adı və s.

Dilin leksikasının bir hissəsi də səma, göy cisimlərindən ibarətdir. Onomastikanın “kosmonimlər” bölməsinə aid edilən səma cisimləri yaxın anlayışları bildirən, biri digərindən o qədər də fərqləndirilməyən “kosmonim” və “astronim” terminləri ilə adlandırılır. Kosmonimlər, “*kosmik fəzanın, qalaktikanın, ulduzlar*

⁷⁶(Əlyazmalar İnstitutu.D-183/10160). محمد حسين بن خلف تبریزی، برهان قاطع، 17^b–،

⁷⁷ Yenə orada. – 53^b

⁷⁸Qurbanov, A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. –Bakı, Maarif nəşriyyatı, – 1988. –s. 402

⁷⁹ Yenə orada. –s. 403

⁸⁰ 67 دستور زبان فارسی، مؤلف دکتر حسن انوی. انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران، 1369، 179 ص.

⁸¹(Əlyazmalar İnstitutu.D-183/10160). محمد حسين بن خلف تبریزی، برهان قاطع، 180^{a-b}–،

⁸² Yenə orada. –242^b

topasının adları”⁸³, astronomilər isə, “*hər hansı ayrıca səma cisminin, o cümlədən planetlərin, ulduzların, səyyarələrin, kiçik planetlərin (asteroid və ya planetoidlərin), bürclərin xüsusi adı*” kimi izah edilmişdir.⁸⁴.

“Bürhani-qate”dəki kosmonimlərə isə aşağıdakıları nümunə olaraq göstərə bilərik: *اقتاب Aftab*⁸⁵ – kosmonim kimi Günəş mənasındadır; *بخون Bəxun*⁸⁶ – Mərrix (Mars) ulduzunun adıdır, beşinci səmada (göydə) yerləşir; *ترازو Tərazu*⁸⁷ – kosmonim kimi mənası “on iki bürcdən biri olan tərəzi bürcünün adı”dır və s.

III fəslin sonuncu “**Ktematonimlər**” adlı yarımfəslində lüğətdəki ktematonimlər əksini tapmışdır. Ktematonimlər, “*Dilimizdə maddi mədəniyyət abidələrinin, elm və texnika ilə, mənəvi mədəniyyətlə bağlı əsərlərin, xüsusi əşyaların, fəxri adların, inzibati idarə, təşkilat və sairənin adını bildirən onomastik vahidlər*”dir⁸⁸. Azərbaycan dilində tərkib hissəsi rəngarəng olan ktematonimlərin “*xrematonim*”, “*xrononim*”, “*ideonim*” və “*erqonim*” adlanan dörd növü göstərilir⁸⁹.

Xrematonim *yunan mənşəli chrematos+onoma sözündən olub “əşya”, “iş” anlayışını bildirən termindir*⁹⁰. Azərbaycan dilində *bu növə şirniyyat, sabun, parça, mebel, soyuducu, tüfəng, mineral su, daş-qaş və s. adlar* daxil edilmişdir⁹¹. “Bürhani-qate” lüğətində həmin növə bunlar nümunə ola bilər: *آزاد میوه Azadmive*⁹²– təmizlənmiş badam, püstə və noxud ləpəsindən hazırlanmış halva;

⁸³ Adilov, M., Paşayev, A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğət). / M.Adilov, A.Paşayev. –Bakı: Nurlan, –2005. – s. 255

⁸⁴Yenə orada. –s. 88

⁸⁵(Əlyazmalar İnstitutu.D-183/10160). محمد حسين بن خلف تبریزی , برهان قاطع , 16^b

⁸⁶ Yenə orada. –60^a

⁸⁷Yenə orada. –113^a

⁸⁸Qurbanov, A. Bədii mətnin linqvistik təhlili (Mətn). / A.Qurbanov.–Bakı: Nurlan, –2005. – s. 334

⁸⁹Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild [2 cilddə]. –Bakı: Nurlan, –2004. – s. 421

⁹⁰Yenə orada. –s.336

⁹¹Yenə orada. – s. 336-337

⁹² (Əlyazmalar İnstitutu.D-183/10160). محمد حسين بن خلف تبریزی , برهان قاطع , –13^b

بربط *Bərbət*⁹³ – məşhur saz adıdır, bəziləri Bərbətin ud musiqi aləti olduğunu deyir; شان *Şan*⁹⁴ – Hindistandan gətirilən ağ parça növü; شاه گوهران *Şah-e qouhəran*⁹⁵ – Xosrov Pərvizdə olan əfsanəvi bir gövhərin adıdır; خورمهر *Xormehr*⁹⁶ – Süleymanın (ə) qılınıcı və s.

“Bürhani-qate”də yer almış xrononimlər onların məxsus olduğu xalqın bir sıra adət-ənənələri, mərasim və bayramları haqqında maraqlı məlumatlarla zəngindir. Həmin xrononimlərin bir hissəsi hal-hazırda İranda rəsmi olaraq istifadə edilən hicri-şəmsi təqviminin adları ilə əlaqəlidir. Belə ki, lüğətə daxil edilmiş bu aylarla bağlı olan məlumatlarda günün adı ilə ayın adı uyğun gələrsə, həmin günün bayram kimi qeyd olunması və mübarək sayılması göstərilir.

Lüğətdə bəzi ayların günləri ilə bağlı olan, birinci tərəfi əsasən جشن *cəşn* (bayram) sözündən ibarət xrononimlər də diqqət çəkir. Bu adlar qədim çağlarda insanların müəyyən əlamətdar günlər, bayramlarla bağlı formalaşmış dünyagörüşləri, onların adət-ənənələri haqqında maraqlı faktları özündə daşıyır. Məsələn: جشن بزرگ *Cəşn-e bozorg*⁹⁷, جشن خردادگان *Cəşn-e xordadqan*⁹⁸ və s.

“Bürhani-qate” lüğətinə daxil edilmiş xrononimlərdən مهرگان *Mehreqan*⁹⁹ və نوروز *Nouruz*¹⁰⁰ digər bayramlardan daha geniş izah olunması baxımından seçilir. Mehreqan qədim iranlılar arasında Novruz bayramından sonra böyük təmtəraqla keçirilən bayramlardan biri olmuşdur.

Mənəvi mədəniyyət əşyalarının xüsusi adlarını bildirən ideonimlərə bədii ədəbiyyat və ya elmi əsər adları, musiqi və rəsm əsərlərinin xüsusi adları, arxitektura və heykəltaraşlıq əsərlərinin və

⁹³ Yenə orada. –62^a

⁹⁴ Yenə orada. –245^b

⁹⁵ Yenə orada. –247^a

⁹⁶ Yenə orada. –162^a

⁹⁷ Yenə orada. –129^a

⁹⁸ Yenə orada. –129^a

⁹⁹ Yenə orada. –390^{a-b}

¹⁰⁰Yenə orada. –406^b

s. adları daxildir¹⁰¹. Ktematonimlərin bu növünə mənbədə toplanmış kifayət qədər musiqi ilə bağlı terminlər və kitab adlarını nümunə göstərə bilərik.

Lüğətdə toplanmış otuzdan çox kitab adına bunları misal göstərmək olar: Zərdüştilik dininin müqəddəs kitabı Avesta ilə bağlı olan ابستا *Əbesta*¹⁰², پازند *Pazənd*¹⁰³, زند *Zənd*¹⁰⁴ adlı kitablar; اخترستان *Əxtərestan*¹⁰⁵ adlı astronomiyaya aid kitabvəs.

“Bürhani-qate” lüğətinə klassik Şərqi musiqisi ilə bağlı daxil edilmiş yüzə yaxın ideonimlər toplusu zəngin musiqi sənətinin çoxəsrlik inkişaf tarixinə bir nümunədir. Bu adlar musiqişünaslar üçün tədqiqatlar zamanı bir çox maraqlı faktların açıqlanmasında yardımçı ola bilər. Sayı 90-dan çox olan həmin adlar “ahəng adı, melodiya adı” (نام صوتی), “pərdə adı” (نام پرده), “şöbə adı” (نام شعبه ای), “muğam adı” (نام مقامی) kimi izah edilmişdir. Məsələn: پرده قمری *Pərdə-ye qəmri*¹⁰⁶; نوبهاری *Noubəhari*¹⁰⁷; نوروزخارا *Nouruzxara*¹⁰⁸; راست *Rast*¹⁰⁹ və s.

Musiqi ilə bağlı adlar içərisində diqqət çəkən məsələlərdən biri məşhur müğənni, bəstəkar Barbədin bəstələdiyi musiqilərin adlarının daxil edilməsidir. Bu adlar “Barbədin 30 mahnısından biri” kimi izah edilmişdir.

“Bürhani-qate”də toplanmış xüsusi adlar yalnız mövcud onomastik bölgü üzrə qruplaşdırılmış sözlərdən ibarət deyil. Lüğətdə bitkilərlə bağlı olan adlar da kifayət qədərdir. Bu adlar içərisində bəzi gül adlarının istər fars, istərsə də Azərbaycan şəxs adları sırasında yer alması fitonimlərin şəxs adları kimi işlənməsinə nümunədir.

¹⁰¹ Adilov, M., Paşayev, A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğət). – Bakı: Nurlan, –2005. – s. 222

¹⁰² برهان قاطع، تالیف: محمد حسین بن خلف تبریزی متخلص ببرهان، باهتمام دکتر محمد معین. جلد اول، موسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، ص. 82

¹⁰³ 87^a – , برهان قاطع، محمد حسین بن خلف تبریزی. (Əlyazmalar İnstitutu.D-183/10160).

¹⁰⁴ Yenə orada. –207^b

¹⁰⁵ Yenə orada. –22^b

¹⁰⁶ Yenə orada. –93^a

¹⁰⁷ Yenə orada. –405^b

¹⁰⁸ Yenə orada. –406^b

¹⁰⁹ Yenə orada. – 188^b

Məsələn: لاله *Lale*¹¹⁰, نیلوفر *Nilufər*¹¹¹ və s.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Qədim tarixi və zəngin ənənələri olan fars leksikoqrafiyasının ilk nümunəsi məşhur Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin (1012-1091) “Lügəti-fürs” və ya “ət-Təfasir” adlı lügəti sayılır. Fars lügətçiliyinin keyfiyyətcə zənginləşməsində XIII-XIX əsrlərdə Hindistanda yaranmış lügətlər xüsusi yer tutur. Həmin lügətlər sırasında Azərbaycan müəllifi Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizinin tərtib etdiyi “Bürhani-qate” lügəti böyük əhəmiyyət daşıyır. XVII əsr fars leksikoqrafiyasına bir sıra yeniliklər gətirmiş bu dəyərli klassik lügət nümunəsinin zəngin söz tutumu fars dilçiliyinin müxtəlif sahələrinin hərtərəfli araşdırılması, o cümlədən onomastik leksikanın tədqiqi baxımından zəngin qaynaqdır.

2. Görkəmli Azərbaycan leksikoqrafı Məhəmməd Hüseyn Təbrizi 1062/1652-ci ildə ilk dəfə olaraq əlifba üsulu ilə tərtib etdiyi iyirmi mindən çox sözü əhatə edən ensiklopedik xarakterli “Bürhani-qate” lügəti ilə XVII əsr fars leksikoqrafiyası tarixinə mühüm yenilik gətirmişdir. Müəllif bu yeniliyi ilə fərqli quruluşa malik sanballı bir lügət nümunəsini ortaya qoymuşdur. “Bürhani-qate” lügəti XVII əsr fars leksikoqrafiyasında yeni tipli lügət tərtibinin ilk dəyərli mənbəsidir. Lügətin tərtib quruluşunun mükəmməlliyi və həcmi, məzmun və əhatəliliyi onun müasir fars dili izahlı lügətləri üçün əsas elmi qaynaqlar sırasında yer almasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, “Bürhani-qate” əsasında tərtib olunmuş çox sayda lügətlərin ortaya çıxması və əsər ətrafında müəyyən mübahisə və polemikanın mövcudluğu, onun fars leksikoqrafiyası tarixində oynadığı mühüm rolunu açıq-aşkar şəkildə sübuta yetirir.

3. Lügətin özünəməxsus bir sıra üstünlükləri onun yalnız Hindistanda deyil, eyni zamanda İranda və digər bölgələrdə məşhurlaşmasına səbəb olmuşdur. XX əsrin görkəmli İran alimi Məhəmməd Müinin redaktəsi altında nəşr olunmuş 5 cildlik “Bürhani-qate” lügəti bu mənbənin nə dərəcədə böyük əhəmiyyət daşdığına göstəricisidir. Yarandığı dövrdən başlayaraq, Osmanlı

¹¹⁰ (Əlyazmalar İnstitutu.D-183/10160). محمد حسين بن خلف تبریزی , برهان قاطع، -362^b

¹¹¹ Yenə orada. -411^b

Türkiyəsində geniş əks-səda doğuran “Bürhani-qate” lüğəti XVIII əsrdə görkəmli alim-tərcüməçi Asim Əfəndi tərəfindən “Tibyani-nafi dər tərcümeyi-Bürhani-qate” adı ilə osmanlı türkcəsinə tərcümə olunmuşdur.

4. Araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, “Bürhani-qate” lüğətinin dünyanın müxtəlif muzey və kitabxanalarında 233 ədəd, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda isə iki ədəd əlyazma nüsxəsi mühafizə olunur. Dissertasiya işində həmin əlyazma nüsxələrinin qısa paleoqrafik təsviri verilmişdir.

5. “Bürhani-qate”nin əlyazma nüsxələri ilə yanaşı, əsərin daşbasma və çaplarının olması onun uzun müddət ərzində istifadə səviyyəsinin əyani göstəricisidir. Tədqiqata lüğətin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan daşbasma çapları və əsərin osmanlıcaya klassik tərcüməsinin çapları da cəlb edilmişdir. Ümumilikdə, Əlyazmalar İnstitutunda lüğətin 10 ədəd daşbasma və 13 ədəd çap kitabı saxlanılır.

6. “Bürhani-qate” klassik lüğət kimi dil və ədəbiyyat, tarix və mədəniyyət, coğrafiya və bir çox elm sahələri üzrə məlumatların cəmləşdiyi qiymətli mənbə olaraq zəngin onomastik leksikaya malikdir. Dilin böyük bir hissəsini təşkil edən xüsusi adlar tədqiqat üçün zəngin material verir. Bu baxımdan ensiklopedik xarakterli “Bürhani-qate” lüğətinin onomastik leksikasının tədqiqi bir çox leksik vahidlərin mənbə və mənasını aydınlaşdırmağa imkan verir.

7. Dissertasiyada onomastik bölgüyə əsasən, ilk olaraq antroponimlər – insana aid xüsusi adlar “əsas adlar” və “köməkçi adlar” kimi araşdırılmışdır. Lüğətdəki şəxs adları araşdırılarkən onların müasir fars şəxs adları sistemində yeri, yayılma səviyyəsi, mövqeyi müəyyənləşdirilmiş, eyni zamanda onların Azərbaycan şəxs adları sistemi ilə ortaq cəhətlərinə diqqət yetirilmişdir. Fars şəxs adları sırasında Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasındakı ümumi sayı 242-dən çox olan antroponimlər üstünlük təşkil edir. Araşdırmada şəxs adlarının əksəriyyəti onları birləşdirən vahid bir mənaya görə “Tanrı adları”, “Dini varlıqların (mələklərin) adları”, “Peyğəmbər adları” və “Əfsanəvi adlar” adlı dörd bənddə birləşdirilmiş, onların mənə çalarları təhlil edilmiş, eyni zamanda fars və yeri gəldikcə Azərbaycan şəxs adları sistemində yeri müəyyənləşdirilmişdir.

8. Tədqiqat işində müqəddəslik məfhumunu bildirən adlar ayrıca verilmişdir. Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, “Bürhani-qate” lüğətində əksərən müxtəlif mənalarda izah olunan və mənalarından biri İran mifologiyası, eləcə də zərdüştilikdən gələn 40-a yaxın tanrı adlarını ifadə edən teonimlər yer almışdır. Tanrı adları içərisində diqqət çəkən məqamlardan biri də xeyir və şər tanrıları olan Əhrimən və Hörmüzün müxtəlif qrafik variantlarda təqdim olunması və onların digər mənə çalarlarını da ifadə etməsidir. “Bürhani-qate” lüğətində “mələk adları” qrupuna daxil edilən adlar təkəllüklü dinlərə məxsus olan ilahi varlıqlardan hesab edilmir. Bu adların dini varlıq olaraq ifadə etdiyi mənalar onların İran mifologiyası ilə bağlılığını göstərir. Onlar müəyyən varlıqları (məsələn: od və ya hər hansı bir ayın günü və s.) mühafizə edən mələklər kimi təqdim olunmuşdur. Eyni zamanda, bu adların həm bir neçə qrafik və fonetik variantlarda təqdim olunması, həm də müxtəlif onomastik vahidləri əhatə etməsi faktı onları iki qrupda sistemləşdirməyə əsas verir. Nəticə etibarilə həmin adların ifadə etdiyi müxtəlif mənalar və sözlərin təhlili “mələk adı” altında təqdim olunmuş adların semantikasının rəngarəngliyini göstərir.

9. “Bürhani-qate” lüğətində antroponimik sistemdə köməkçi adlar sırasına Azərbaycan və fars dillərində işlənmə yerinə görə yanaşılmış, onların “əsas adlar” kateqoriyası ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri açıqlanmışdır. Lüğətdəki köməkçi adlar sırasında üstünlük ləqəblərə verildiyindən onların hər biri müstəqil şəkildə təhlil edilmişdir. Əksəriyyəti Firdovsinin “Şahnamə” surətlərinə aid olan bu adların çoxu müsbət mənəli ləqəblərdir. Eyni zamanda, lüğətdəki bəzi ləqəblərin, yaxud onların tərkib hissələrinin müstəqil şəkildə şəxs adı kimi işlənməsi faktı aşkarlanmışdır. Lüğətdə köməkçi adlar kateqoriyasına daxil edilmiş titulların tədqiqi zamanı onların termin kimi təqdim edilmədiyinin şahidi oluruq. Belə ki, bu adların titul funksiyası daşımalarını onların ifadə etdikləri mənaya əsasən təyin etmək mümkündür. Hətta bəzən müasir şəxs adları lüğətlərində titulun ləqəb kimi təqdim olunması halları fars dilçiliyində antroponimik sistemdə köməkçi adlar kateqoriyasının mövcud olmaması fikrinə gəlməyə əsas verir.

10. “Bürhani-qate” Azərbaycan türkcəsini tarixi aspektdən

öyrənmək baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır. Külli miqdarda türkmənşəli sözləri özündə cəmləşdirən “Bürhani-qate”nin bu istiqamətdə araşdırılması bir çox maraqlı faktları üzə çıxarmışdır. Həcmi nəzərə alınmaqla dissertasiyada yalnız türkmənşəli antroponimlər araşdırılmışdır. Diqqətçəkici haldır ki, onların bir çoxu fars şəxs adları lüğətlərində yer almışdır. Həmin adların fars şəxs adları sırasının zənginləşməsində rolunun göstəricisi olan bu amil orta əsrlərdə türkcənin farscaya təsirinin bariz nümunəsidir.

11. “Bürhani-qate” lüğətində toplanmış toponimlərin əldə edilmiş coğrafi terminlər üzrə saylarına əsasən, onların antroponimlərdən sonra ən işlək onomastik vahidlər sırasında yer aldığı müəyyənləşdirilmişdir. Lüğətdə yer almış toponimlərin hər biri o dövrün coğrafi aləminin öyrənilməsi baxımından zəngin material verir. Bəzi toponimlərin bir neçə qrafik variantda verilməsi həmin coğrafi obyektlərlə bağlı maraqlı faktları üzə çıxarmaq baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lüğətdəki toponimlər içərisində diqqətçəkici faktlardan biri də hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazisində mövcud olan toponimlərin yer almasıdır. Bu qəbildən olan yer adları onların tarixi kökləri haqqında müəyyən bilgiler verməklə yanaşı, həm də bu ərazilərin qədim çağlara gedib çatan tarixindən xəbər verir.

12. Lüğətdəki digər xüsusi adların hər biri qəbul olunmuş onomastik bölgü üzrə aid olduqları yarımşöbələr əsasında qruplaşdırılmışdır. Belə ki, tədqiqatda hidronim, etnonim, zoonim, kosmonim, ktematonim kimi yarımşöbələr və onların daxili bölgüləri əsasında tədqiq edilmiş onomastik vahidlərin hər birinin zəngin məlumat daşıyıcısı kimi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində yeri də müəyyən edilmişdir. Həmin onomastik vahidlərin nəinki fars, eyni zamanda Azərbaycan şəxs adları sisteminə təsiri konkret faktlar əsasında göstərilmişdir. “Bürhani-qate” lüğəti dilçilikdə qəbul olunmuş onomastik bölgü üzrə qruplaşdırdığımız adlardan başqa, flora, kulinariya, tibb və s. sahələri əhatə edən zəngin söz ehtiyatına malik dəyərli bir tarixi mənbədir. Bütövlükdə, lüğət orta əsrlərin müxtəlif elm sahələrinə dair terminologiyanın öyrənilməsi baxımından sanballı bir qaynaqdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dissertantın çap olunmuş əşğadək məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. “Bürhani-qate” lüğəti və onun əlyazma nüsxələri // “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 6 (54), –Bakı:–2006. – s.12-17

2. “Bürhani-qate” lüğəti və onun osmanlıcaya tərcüməsinin əski çapları // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri XI Respublika elmi konfransının materialları. –Bakı: 26 dekabr 2008-ci il. –s.376-384

3. “Bürhani-qate” lüğətində əfsanəvi adlar // Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, professor Mübariz Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərq filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. –Bakı: – 2011. –s.136-139

4. “Bürhani-qate” lüğətində peyğəmbər adları / Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri XII Respublika elmi konfransının materialları. –Bakı: 3 iyun 2011-ci il. – s.355-363

5. “Bürhani-qate” lüğətində mələk adları // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş XIII Respublika elmi konfransının materialları. –Bakı: 24 may 2013-cü il. – s.355-357

6. “Bürhani-qate” lüğətində dini varlıqlar (mələklər) // Filologiya məsələləri. №6. –Bakı: –2013. –s.174-182

7. “Bürhani-qate” lüğətində mələk adları / Filologiya məsələləri. №2. –Bakı: –2014. –s.61-67

8. “Bürhani-qate” lüğətində türkmənşəli antroponimlər // Tədqiqələr 1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. –Bakı:–2014. –s.13-22

9. “Bürhani-qate” lüğətində ləqəblər // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. №3. –Bakı:–2015. – s.12-16

10. Магомед Гусейн Тебризи и его словарь «Бурхани-гате» // Вестник Университета имени Альфреда Нобеля. Серия «Филологические науки». –2016. №1 (11). –s. 56-61.

11. “Bürhani-qate” lüğətində Azərbaycan toponimləri //

Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” Beynəlxalq konfransın materialları. – Bakı: 24-25 aprel 2017-ci il. –s. 487-490

12. Fars lüğətçiliyinə ərəb leksikoqrafiyasının təsiri / AMEA-nın həqiqi üzvü, Sovet İttifaqı qəhrəmanı Ziya Musa oğlu Bünyadovun xatirəsinə həsr olunmuş “Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri” (“Ziya Bünyadov qıraətləri”) mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans. –Bakı: 16-17 oktyabr 2017-ci il. –s. 37

13. “Bürhani-qate” lüğətində tanrı adları // İslam ölkələrinin mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixinə dair əlyazma abidələrinin tədqiqinə həsr olunmuş “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” II Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları. –Bakı: 29 noyabr 2017-ci il. –s. 107-109.

14. Fars lüğətçiliyinə ərəb leksikoqrafiyasının təsiri / Əlyazmalar yandır (elmi məqalələr toplusu) №1 (6), –Bakı: – 2018. –s. 202-205.

15. “Bürhani-qate” lüğətində hidronimlər / Dilçilik İnstitutunun əsərləri. №2. –Bakı:–2018. – s.88-95.

16. Burhan-ı Katı sözlüğündə kozmonimlər (uzay veya gök cisimleri adları). // Uluslararası kültür ve medeniyet kongresi. 24-26 ocak 2020 Şanlıufra, –Türkiye: Kongre özet kitabı. İksad yayınevi – 2020. – s. 154-155.

17. Burhan-ı Katı sözlüğündə kozmonimlər (uzay veya gök cisimleri adları). // Uluslararası kültür ve medeniyet kongresi. 24-26 ocak 2020 Şanlıufra, –Türkiye: Kongre tam metin kitabı. İksad yayınevi –2020. –s. 192-198.

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 iyun 2021-ci il tarixində saat 11⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında qeydiyyat nömrəsi BFD 1.06/2 olan Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 may 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.02.2021

Kağız formatı: 60x84 16\1

Həcm: 40 975

Tiraj: 100